

A HIÁNYOS MONDAT KÉRDÉSÉHEZ

A. I. 1. A magyar nyelvre oly jellemző hiányos mondatok kérdéseivel mélyebben is érdemes foglalkoznunk. A szakirodalom többnyire csak más témák mellékkérdéseként említi a hiányos mondatokat (pl. a hasonlító határozói mellékmondat tárgyalásakor); vagy mint stíluseszközt vizsgálja. De valójában még abban sincs egyetértés, hogy melyek is a hiányos mondatok.

I. 2. Az ellentmondások két pont köré csoportosulnak:

a) Egyesek csak a harmadik személyű alany és/vagy az állítmány hiányát tekintik a hiányos mondat ismérvének, míg mások (Simonyi Zsigmond, Szathmári István) szerint más mondatrészek elhagyása is hiányos mondatot eredményezhet. "A mondatból hiányozhat az egyik főrész: az alany vagy az állítmány, esetleg mind a kettő, vagy valamilyen más, oda értendő rész," (Szathmári: A magyar stilsztika útja, 445. old. a "hiányos mondat" címszó alatt.)

b) A másik ellentmondás a mondatok szerkezet szerinti felosztásának különbségéből adódik. Szinte minden forrás másképp látja a viszonyt a teljes, a hiányos és a tagolatlan mondatok között. A mai magyar nyelv rendszere c. akadémiai leíró nyelvtan a hiányos és tagolatlan mondatokat együttesen állítja szembe a teljes mondatokkal: "A mondatok szerkezeti felépítésük szerint lehetnek szerkezetileg teljes mondatok (Hull a levél a virágról) és hiányos szerkezetű (A kalapomat!), valamint tagolatlan mondatok (Nini!) (MMNyR. II. 24., részletesebben II. 56.)

Tehát:

[teljes] ↔ [tagolatlan + hiányos szerkezetű]

A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyv pedig a teljes mondatokat osztja fel tagolt és tagolatlan kategóriákra, szemben a nem teljes, azaz hiányos mondatokkal (210. old.):

[teljes + tagolatlan] ↔ [hiányos szerkezetű]

Van olyan felfogás is, mely a tagolatlan mondatokat a hiányosok közé sorolja (SIMONYI ZS.: A hiányos mondatok, NyK. XXV: 1-18.).

Két kategória keveredik itt, a t a g o l t s á g és a s z e r k e s z t e t t s é g kategóriája. Pedig a két szó nem szinonim! A mondat, mint jelzés, lehet tagolt vagy tagolatlan; és a mondat, mint szerkesztmény, lehet szerkesztett vagy szerkesztetlen. Szerkesztett mondatok is lehetnek funkcionálisan tagolatlanok, pl. a felkiáltások, káromkodások, megszólítások stb. Ezek lehetnek szerkesztettek, de nem predikatív természetűek, a mondat nem tagolódik alanyi és állítmányi részre. (A kérdéstről l. bővebben DEME L.: Az általános nyelvészet alapjai 86. old.)

I. 3. Abban megegyeznek a források, hogy csak a 3. személyű alany hiánya eredményez hiányos mondatot. Ez a felfogás a beszédhelyzet hármasságán alapul. Ismertnek tekinthető az ÉN, aki beszél, és a TE, akihez beszélnek: ezeket meghatározza a beszédhelyzet. Az Ő azonban az egész külső világ (sőt: a belső világ is), a valóság minden egyes részlete lehet, a harmadik személyt tehát a beszélőnek és a hallgatónak közösen identifikálniuk kell:

Itt meg kell jegyeznünk, hogy az első és második személyű alany (a harmadik személyűvel ellentétben) nem a kontextusban, hanem a beszédhelyzetben tisztázódik, tehát az ilyen hiányos mondatok magasabb szinten egészülnek ki. Ehhez azonban reális beszédhelyzetnek kell létrejönnie. Ha érzékiszerveinkkel felfogunk is egy — esetleg véletlenül — hozzánk érkező szövegrészletet (gondoljunk pl. egy falon átszűrődő beszélgetés részleteire, vagy egy cédulán talált néhány szóra), bár a szavak értelme eljut tudatunkhoz, az ÉN és a TE nem telik meg számunkra tartalommal, mert nem alakult ki természetes beszédhelyzet. Vagyis: az 1. és a 2: személyű alany hiánya is szerkezeti hiány, de ezeket a természetes kommunikáció során mindig tisztázza a beszédhelyzet, s így a mondatok hiányosságának vizsgálatakor eltekinthetünk elemzésüktől.

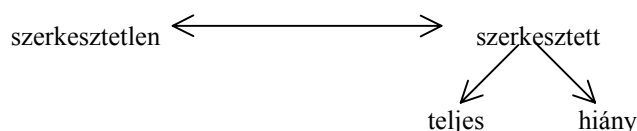
I. 4. A hiányosság körüli ellentmondások tisztázása nagyon is szükséges lenne, mert a hiányos mondatok számának aránya a magyar beszédben és írásban meglepően magas; másrészt pedig a kérdés vizsgálata érdekes következtetésekre vezet. De hogy a vizsgálatok és számlálások eredményével ezt az állítást igazolhassam, előbb válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy mit is tekinthetünk hiányos mondatnak.

II. 1. Induljunk ki abból, hogy a mondat "a beszédnek legkisebb, természetes, funkcionális egysége" (MMNyR. II. 7.). A hiányos mondat is tökéletesen betölti a minden más mondatra jellemző kommunikatív szerepet, funkcióját tekintve tehát teljes értékű mondat.

A hiány nem is funkcionális, hanem szerkezeti kérdés, mégpedig nem a mondategész, hanem a mondategység szerkezetének kérdése.

A mondategység fogalmát DEME LÁSZLÓ így határozza meg: "...mondategységnek nevezünk minden szerkezeti, azaz konstrukcionális egységet, amely egyetlen predikatív mozzanatot tartalmaz: akármilyen helyzetben áll is." (Ált. Nyelv. Alapjai, 112.) "Mondategység az egyszerű mondat is, ... s mondategység a bonyolult összetett mondatoknak minden szerkezetileg önálló tagmondata" — folytatódik a meghatározás. Az pedig nyilvánvaló, hogy egy összetett mondategységben előfordulhatnak hiányos és teljes szerkezetű mondategységek.

II. 2. Vizsgáljuk meg, hogy szerkezeti szempontból milyenek lehetnek, a mondategységek. A mondatnak jellemző, de nem kötelező tulajdonsága a szerkesztettség. (MMNyR. II. 19. DEME: Ált. Ny. Alapjai 166.) Így beszélhetünk a) szerkesztetlen és b) szerkesztett mondatokról. Mivel a hiány szerkezeti kérdés, szóba sem jöhet ott, ahol nincs és nem is volt szerkezet. A hiányos mondat tehát a szerkesztett mondatok egyik alfaja, l é n y e g é b e n m a g a i s s z e r k e s z t e t t m o n d a t. A fentiek alapján tehát a leghelyesebbnek látszó felosztás a következő:

A bevezetőben említett felosztásokkal ellentétben a fenti ábrából kiderül az, hogy hiányos mondat a teljes szerkesztett mondatokkal áll szorosabb kapcsolatban, nem pedig a szerkesztetlenekkel. (Hiszen nagyon is mechanikus és vitatható a mondatoknak olyan alapon való felosztása, hogy van-e bennük alany és állítmány.)

Másrészt így nem soroljuk a szerkesztetlen mondatokat a teljes szerkezetűekhez. Igaz, hogy ezek is mondatok, ezek is teljesek, csak hogy egyszerűen nem szerkesztettek. Magukon viselik minden mondat lényeges, funkcionális jegyeit, de nem élnek azzal a lehetőséggel, hogy szerkezetük legyen. Úgy is fogalmazhatunk, hogy szerkesztettségük zéró fokú; így is igaz azonban, hogy szerkezetük szempontjából m i n ő s é g i l e g különböznek a szerkesztett mondatoktól. (A szerkesztettség és tagoltság közötti különbséget már említettük.)

II. 3. Vizsgáljuk tovább a minket érdeklő szerkesztett mondategységeket. Milyen szerkezeti típusaik lehetségesek? Bár a kijelentő, leírható mondatok variációja végtelen, az alapvető mondatfajtákat néhány képletben leírhatjuk, persze erősen egyszerűsítve és formalizálva.

Témánk egyik kulcskérdése a mondatoknak ez a képletben leírható minimális szerkezet — az, amiből már nem vehetünk el semmit anélkül, hogy hiányos mondatot ne kapnánk. (A mondatok minimális szerkezetének egyik alapkérdésével, az igék kötelező vonzatával H. MOLNÁR ILONA az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. kötetében; HADROVICS LÁSZLÓ pedig a Funkcionális magyar mondattan c. könyvében részletesen foglalkozik.)

Lássuk tehát a lehetséges mondatfajták képleteit, a mondatrészek neveit csak kezdőbetűikkel jelezve. A jelölést DEME LÁSZLÓ: Az általános nyelvészet alapjai c. könyvéből vettem át.

1. A—Á	A nők jönnek.
2. A—Á—T	Anna eszi az almát.
3. A—Á—H	A fiú beszalad a szobába.
4. A—Á—T—H	A gyerekek nekivágtak a labdát az ablaküvegnek.

Ezek a lehetséges szerkesztett mondatok minimális szerkezetének képletei. Elképzelhető még, hogy egy ige két határozót is vonzzon kötelezően, ilyen azonban nem fordult elő az általam vizsgált szövegben.

A minimális szerkezetek persze bővíthetnek nem kötelező bővítményekkel, mert minden mondatban lehet határozó, elvileg végtelen számban; és minden mondatrészeknek lehetnek s a j á t bővítményei. A jelzők mindig egy—egy mondatrészeknek vannak közvetlenül alárendelve, így a szerkezeti képletben külön nem is szerepelnek.

És természetesen minden mondatrész lehet halmozott. A mondatrészek sorrendje változhat, de ez most számunkra érdektelen. (A speciális alanytalan mondatokkal most nem foglalkozunk.)

A fenti mondatokat tehát végtelenül bővíthetjük. Most azonban próbáljuk meg az ellenkezőjét: vegyünk el egy—egy mondatrészt:

(A nők jönnek. →) Jönnek.

Az eredmény: hiányos mondat. Ha kontextusából, illetve szituációjából kiemeljük, nem funkcionál tökéletesen, nem képes a beszélő tudattartalmát hiánytalanul visszatükrözni, és pontosan közvetíteni. De viszonylag pontosan meghatározhatjuk, hogy milyen fajta elemmel egészíthetjük ki. Ezt nemcsak a mondatról való ismereteink sugallják, hanem a —nek személyrag pontosan ki is fejezi, jelzi azt, hogy több harmadik személyű alanyra van szükség ahhoz, hogy formailag teljessé váljon a mondatszerkezet. A kongruencia törvénye azt is meghatározza, hogy grammatikailag milyen alany kapcsolódhat az állítmányhoz — és fordítva.

A mondatszerkezet tagjai közül azonban nemcsak az alanyon és az állítmányon jelenik meg az összetartozás jele. Emeljük ki az állítmányt a 2. mondatból: eszi. Az -i személyrag újra utal egy alanyra, megjelölve annak számát és személyét. De nemcsak alanyt követel magának, hanem t á r g y a t is, mégpedig 3. személyű, határozott tárgyat. A kialakuló mondat tehát úgy lesz teljes szerkezetileg, ha legalább egy alany, egy állítmány és egy tárgy van benne. Tehát a tárgy hiánya is hiányos mondatszerkezetet eredményezhet.

Ugyanezt a gondolatmenetet vihetjük végig a határozók esetében. Ha valami (pl. egy igeekötő, vagy az ige jelentése) jelzi a mondatban a határozó szükségességét, akkor mindaddig hiány van a szerkezetben, míg az a bizonyos határozó oda nem kerül. Pl.:

A gyerekek nekivágta labdát.

A beszélőnek a hallgató előtt tisztázni kell, hogy minek vágta neki a gyerek a labdát, különben hézag támad a kommunikáció során kialakuló azonos informáltságban. A "nekivágt" szó félinformáció: jelzi azt, hogy a cselekvés valami vagy valaki felé irányul, de azt nem jelöli meg, bár a beszélő nyilván tudja, különben nem így fogalmazott volna.

Ugyanezt mondhatjuk el a b i r t o k o s j e l z ő r ő l, amely a jelzők között különös helyet foglal el. Itt a birtokos személyére, számára (és meglétére) a birtokos személyrag utal; pl.:

Füzete rendes.

Önkéntelenül is feltesszük a kérdést: Kinek a füzete rendes? A mondat kötelező szerkezete tehát minimálisan birtokos jelző — alany – állítmány.

II. 4. Ha a mondatok hiányosságának kérdését a kötelező vonzatokon keresztül akarjuk megközelíteni, akkor meg kell vizsgálnunk a vonzatok természetét.

H. MOLNÁR ILONA megállapítja: "... kötelező a vonzat, ha nélküle az ige nem állhat: például sejt valamit, alapszik valamin, s fakultatív a vonzat, ha az ige nélküle is állhat, például olvas (vmit), gondolkodik (vmin)". (Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI, 242. old.) Máshol így ír: "(Az ige és bővítménye között) ... a kapcsolat némelykor olyan szoros, hogy az ige semmilyen körülmények között sem állhat bővítmény nélkül. Ilyen például a heveredik ige." (230. old.)

A hiányos mondatokat analizálva azonban kiderül, hogy a kötelező—fakultatív felosztás nem elégedő, egy harmadik csoport is jelentkezik, amelyet talán "reprezentálható" vonzatnak nevezhetünk. Ezek szerint van:

- a) Kötelező vonzat, az ige nem állhat nélküle: hiánya a nyelvhasználatban nem fordul elő, tehát nem is lehet a hiányos mondat alapja. Pl.:

(Vince derék fiú.) Jó katona válik belőle.

- b) Fakultatív vonzat: az ige nélküle is állhat: ha a mondatból kihagyjuk, nem bontjuk meg a minimális szerkezetet. Pl.:

Péter (jóízűen) eszik.

- c) Reprezentálható vonzat: az ige nélküle is állhat, de a minimális mondatszerkezet nem teljes nélküle. Hiányát a kontextus, a szituáció, vagy a közös nyelvi tudat pótolja. Az ilyen típusú vonzat hiánya eredményezi a hiányos mondatot. Pl.:

(A könyv leesett.) Majd ő fölveszi (a könyvet).

III. Összefoglalva az eddigieket:

1. A mondat hiányossága a szerkesztett mondat egység szerkezeti jellemzője lehet.

2. A mondatok tetszés szerinti számú határozóval bővíthetők:

a mondatrészek halmozhatók, és elvileg végtelen számú alárendelt taggal rendelkezhetnek. De minden mondatnak van egy olyan alapvető szerkezete, melynek egyes tagjai kölcsönösen feltételezik és többnyire grammatikailag is meghatározzák egymást; szerkezetbeli jelenlétüket és összekapcsolódásukat formai vagy tartalmi jegyek jelzik és teszik kötelezővé. Ezeket a kötelező mondatrészeket vagy egyáltalán nem szakíthatjuk ki a mondatból, vagy elhagyhatjuk, de ezzel a szerkezetben kétségtelen hiány keletkezik.

3. Bármilyen fajta mondatrész hiánya szerkezetileg hiányos mondatot eredményezhet.

B. I. 1. A hiányos mondat egységeket írott szövegben vizsgáltam. Három különböző műfaj 200-200 mondat egységét elemeztem: az egyik a közlő, a másik a tudományos-fejtegető, a harmadik pedig a szépirodalmi prózát képviselte. Kádár János: Az oktatás fejlesztése — közügy, Kossuth, 1972. 3-8. old.; Katona Imre: A népköltészet általános problémái, Tankönyvkiadó, 1966. 21-27. old.; Móricz Zsigmond: Rokonok, Szépirodalmi, 1955. 8-17. old.) A Rokonok-ból a párbeszédes részeket nem vettem vizsgálat alá.

I. 2. A hiányos mondatok számának arányát a következő táblázat mutatja:

Műfaj	Vizsgált mondat egységek	Hiányos mondat egységek	%
1. Közlő	200	41	20,50
2. Fejtegető	200	38	19,00
3. Szépirodalmi	200	126	63,00
Összegezve:	600	205	34,16%

Az összesítés eredményeként kapott 34,16% is meglehetősen nagy arány, de feltűnően magas a százalékszám a szépirodalmi próza esetében, ami valószínűleg legközelebb áll mindennapjaink beszélt nyelvéhez. Ha azt tekintjük, hogy a párbeszédeket, ahol a legvalószínűbb a hiányos mondatok előfordulása, nem is vontam a vizsgálat körébe, arra a következtetésre juthatunk, hogy hétköznapi beszédünkben több a hiányos, mint a teljes szerkezetű mondat. A kérdés vizsgálata tehát a magyar nyelvhasználatban igen gyakori, a mindennapi beszédben pedig egyenesen domináló mondatfajták vizsgálatát jelenti.

II. 1. Még a hiányos mondat egységek számlálásakor vetődött fel két kérdés.

a) Hiányos-e az a főmondat, amelynek hiányzó mondatrészét alárendelt mellékmondat fejt ki?

Tekintve, hogy a vizsgálat alapja a m o n d a t e g y s é g, ha a főmondatban még csak utalószó sem jelzi a mondatrész jelenlétét, szerkezetét hiányosnak kell minősítenünk, ha a mondatrész kötelező bővítmény lenne. Az ugyanis már a kiegészülés kérdése, hogy mellékmondat vagy más tölti-e ki a hiányt. Pl.:

"...nálunk természetesnek tartom, (hogya...)" (Kádár)

A főmondat hiányos, a hiányzó tárgyat jelzi az igeragozás. De nem hiányos a következő főmondat:

"Senki sem telefonált az egyik barakkból a másikba, (hogya...)" (Móricz)

Itt a mellékmondat csak fakultatív bővítmény, a főmondatban nincs rá utalás.

b) Kiderült az, hogy meg kell vizsgálnunk a hiányzó mondatrészt, mert lehet, hogy az újabb mondatrészek jelenlétét is maga után vonná. Pl.:

"(A tananyag megreformálása, megjavítása nagyon nagy munka, amivel alaposan kell foglalkozni.) Véleményem szerint úgy, (hogya...)"

A mondatból látszólag csak az állítmány hiányzik: kiegészíthetnénk így is: "Véleményem szerint úgy élünk." De ha a kontextusnak megfelelő állítmányt értjük oda, akkor újra hiányos mondatot kapunk:

Véleményem szerint úgy kell (Mi?)

foglalkozni (Mivel?)

a munkával.

A mondategységből tehát hiányzik az állítmány: mivel az állítmány 3. személyű, hiányzik az alany; és végül, mivel az alanynak állandó vonzata van, hiányzik egy határozó is.

III. 1. A számlálások eredményéről a következő táblázat nyújt átfogó képet.*

Műfaj	Hiányzó mondatrész						Nem pontosan kiegészíthető
	A	Á	T	H	jb	Össz.	
Közlő	18	4	18	1	1	42	1
Fejtegető	26	1	2	1	12	42	-
Szépirodalmi	79	6	14	13	16	128	12
Összesen:	123	11	34	15	29	212	13
%	58,02	5,19	16,03	7,08	13,68	100	

Összesen tehát 212 pontosan meghatározható mondatrész hiányzik. Ezen kívül van 13 pontosan ki nem egészíthető mondat. Ezek egyrészt megszakított gondolatok:

"Kultúr tanácsnok... "

"Egy-két leánykori szédület, ..." (Móricz)

Másrészt olyanok, melyeknél a kiegészítés módja, megfogalmazása nem fontos, a szituáció amúgy is kétségtelenné teszi jelentésüket.

Így pl. a közlő szövegben egy fejezet ezzel kezdődik:

" Más kérdés:"

Itt nem a gondolat szakadt meg, hanem nyelvi formát adtunk egy olyan tartalomnak, amelyet más szövegben esetleg csak egy új bekezdés, vagy csillag jelöl. Címekkel, feliratokkal mutat ez rokonságot.

III. 2. Az egyes mondatrészek hiányának vizsgálata érdekes tanulságokhoz vezet, de akár csak néhány példa bemutatása is annyi kérdést vet fel, és minden kérdés annyi részletproblémára tagolódik, hogy ebben a közleményben semmi esetre sem érdemes foglalkozni velük; az illusztrálás inkább zavaró, mint megvilágító lenne.

Néprajz és Nyelvtudomány XVII-XVIII, 19-25. (1973-74.)

* A hiányzó mondatrészek száma és a hiányos mondategységek száma (1. első táblázat) nem egyezik, mert olykor előfordul, hogy egyetlen mondategységből több mondatrész hiányzik.